

Фіголь Н.М., к. філол. н.
Медвідь В.В., студ.

ЗАСОБИ МОВНОЇ ЕКСПРЕСІЇ В ЦИКЛІ СТАТЕЙ ЄВГЕНА ГУЦАЛА "МЕНТАЛЬНІСТЬ ОРДИ"

У статті аналізуються мовні засоби експресії, що служать для образного, емоційно наснаженого передавання думок. Аналізуються фонетичні, лексичні, граматичні та стилістичні засоби реалізації мовної експресії на прикладі окремого публіцистичного тексту, що має потужний емоційний вплив на читача.

Ключові слова: засоби мовної експресії, емоційно забарвлена лексика, категорія експресивності, тропи.

This article analyzes the linguistic means of expression that are used for imaginative, emotionally intense transmission of thought. Phonetic, lexical, grammatical and stylistic means to implement linguistic expression for a particular example of journalistic text, which has a huge emotional impact on readers, are also analyzed by the author of the article.

Keywords: linguistic means of expression, emotive vocabulary, expressive category, trails.

В статье анализируются языковые средства экспрессии, которые служат для образной, эмоционально насыщенной передачи мыслей. Анализируются фонетические, лексические, грамматические и стилистические средства реализации языковой экспрессии на примере отдельного публицистического текста, который имеет огромное эмоциональное влияние на читателя.

Ключевые слова: средства языковой экспрессии, эмоционально окрашенная лексика, категория экспрессивности, тропы.

У сучасному мовознавстві спостерігається велика зацікавленість проблемами лінгвістичної стилістики, зокрема вивченням мовних явищ з точки зору їх виразово-зображальних

можливостей. Це допомагає науковцям пізнати структуру мови, її функціонально-диференційні особливості.

Якщо мовні експресеми та взагалі експресія як поняття нині доволі широко вивчаються, то мало хто розглядає в контексті цієї теми творчість Євгена Гуцала. З цього і випливає **актуальність та новизна** нашого дослідження.

Мета роботи – виявити й описати експресивні мовні одиниці, використані автором у книзі "Ментальність орди". Відповідно до поставленої мети вирішуються такі **завдання**:

- розкрити процес створення експресивно-естетичної атмосфери твору через добір автором засобів мовної експресії;

- визначити роль контексту у створенні мовної експресії;

- встановити і впорядкувати емоційно-експресивні доміанти циклу з актуалізацією їх сфери та активності використання, походження.

Об'єктом нашого дослідження є цикл статей Євгена Гуцала "Ментальність орди", виданий окремою книгою 1996 року у видавничому центрі "Просвіта". Перша зі статей – "Буслаєщина, або ж не вздовж, а впоперек каменя" – була своєрідним полемічним відгуком письменника на дослідження академіка Д. Лихачова в журналі "Новий мир" (№ 6 за 1994 рік) "Нельзя уйти от самых себя", де автор досліджує ті риси національного російського характеру, в яких заховані, на його думку, причини сучасного життя Росії, та як це позначилось на розвитку та становленні України. Усі інші статті розвивають порушену проблему сутності російської національної душі, глибини російського національного характеру. Новизна й гострота розмови, виразна ідейна спрямованість, аргументація, яскрава мовна експресія – ось найсуттєвіші ознаки циклу "Ментальність орди", за який авторові посмертно присуджено Всеукраїнську премію імені І. Огієнка.

Предметом дослідження є експресеми, використані в публіцистичній праці, засоби мовної експресії як структурні елементи тексту, які у взаємодії утворюють цілісну систему експресивних мовних засобів, що служать одній меті –

вираженню ідеї циклу "Ментальність орди". Індивідуально-авторська мовотворчість сприймається як визначальний фактор у створенні експресивно-естетичного макрополя твору.

Мова як засіб спілкування є не тільки проявом думки, але й почуття, емоції, експресії. Проблеми мовної експресії, виражальних засобів мовлення – основні для сучасних лінгвостилістики, лінгвопоетики, лінгвістики тексту, лінгвоаналізу та інших лінгвістичних дисциплін. Категорія експресивності мовних засобів останнім часом розглядається в багатьох лінгвістичних працях. Серед мовознавців, які вивчають цю проблему, такі вчені, як: І.В. Арнольд, В.А. Чабаненко, В.К. Харченко, В.П. Ковальов, О.П. Сковородников. Кожен із цих науковців по-своєму трактує поняття мовної експресії. Д.І. Ганич та І.С. Олійник, укладачі "Словника лінгвістичних термінів", тлумачать експресію як виразово-зображальні властивості мови, що виявляються в лексичних, словотворчих і граматичних засобах, в експресивній лексиці, особливих афіксах, тропях, стилістичних фігурах, які надають мові образності та емоційного забарвлення [25, с. 74].

Поняття мовної експресії доволі широке й розуміється в сучасній лінгвістиці доволі узагальнено – як "сукупність семантико-стилістичних ознак одиниці мови, які забезпечують її здатність виступати в комунікативному акті засобом суб'єктивного вираження ставлення мовця до змісту чи адресата мовлення". При цьому "експресивність властива одиницям усіх рівнів мови" [7, с. 591]. Ширше визначають експресивність автори енциклопедії "Українська мова": "це властивість мовної одиниці підсилювати логічний та емоційний зміст висловленого, виступати засобом суб'єктивного увиразнення мови. Через експресивність виражальних засобів мовець передає своє ставлення і до повідомлення, і до адресата" [12, с. 156]. Отже, експресивність надає мовленню, з одного боку, стилістичної маркованості, виразності, а з іншого боку, виражає ставлення мовця до мовленого та до адресата. Власне, на першому компоненті – виразності та стилістичній маркованості – акцентується в більшості праць, присвячених розгляду цієї лінгвістичної категорії. Скажімо, В. Григор'єв відзначає, що

експресія – виразність, те, що передбачає вираження нетривіального змісту" [1, с. 137]. З думкою дослідника перегукується й твердження Г. Колесникова: "Експресія – це те, що протиставляється стандарту, емоційно марковане, характерне..." [6, с. 93]. Інакше кажучи, "експресія з'являється там, де існує можливість зіставлення, посилення певних ознак на основі протиставлення експресивно нейтральних і емоційно виразних мовних засобів" [12, с. 156].

Один із найбільш вдалих підходів до вивчення експресивних явищ української мови, на наш погляд, подано в книзі В.А. Чабаненка "Основи мовної експресії": "Експресія – це не виразність, а інтенсифікація виразності, це збільшення впливаючої сили сказаного, надання йому особливої психологічно мотивованої піднесеності... Експресивність – уже сама інтенсифікована виразність, така психологічно й соціально мотивована властивість мовного знака (мовленнєвого елемента), яка деавтоматизує його сприйняття, активує мислення людини, викликає почуттєву напругу у слухача (читача)" [23, с. 16].

Кожен із дослідників лінгвістичної стилістики по-своєму бачить впорядкування системи експресивних одиниць сучасної української мови. В.А. Чабаненко, наприклад, розподіляє експресеми залежно від основи мовної експресії, виділяючи три основні групи інтенсифікації виразності: ті, що виникли на емотивній основі; які викликані волею суб'єкта (волюнтативи); експресивні мовні елементи, які утворилися в результаті естетичного впливу твору на читача (слухача).

До засобів інтенсифікації, які виникли на емотивній основі, науковець відносить: емоційну лексику, тобто ті прошарки словникового складу, які так чи інакше пов'язані з людськими почуттями; фразеологізми; спеціальні афікси, завдяки яким можна передавати найтонші відтінки переживань, емоцій; засоби фонетичної емотивної експресії; порівняно нечисленні, але стилістично колоритні морфологічні експресеми; синтаксичні одиниці мовної експресії; стилістичні прийоми та фігури.

Експресемами, основою виникнення яких є воля мовця, виступає категорія наказового способу дієслова у простій формі,

нагромадження імператива, його повтор, імператив у сполученні з частками, вигуками, звертаннями, займенниками, вставними словами. До лінгвостилістичних одиниць, які є засобами найяскравішого естетичного впливу твору на читача, Чабаненко зараховує: естетично і стилістично марковані народнопоетичні слова; порівняння, епітети, метафори, антоніми, омоніми та ряд інших засобів мовної експресії [23, с. 21-30].

Мовознавець В.П. Ковальов по-іншому бачить впорядкування системи мовної експресії. Усі мовні засоби він поділяє на три типи: перший – пов'язаний з порушенням звичних сфер вживання мовних одиниць; до другого типу відносить експресеми, які вводяться як щось зовсім нове в загальний запас можливостей мовного вираження; до третього типу мовних засобів зараховує ті з них, експресія яких досягається прийомами їх вживання [17, с. 24-68].

Різні погляди на будову системи мовної експресії допомагають глибше пізнати її структуру, основу кожної окремої лінгвостилістичної одиниці, її місце в системі засобів мовної експресії сучасної української мови. Однак, проаналізувавши праці багатьох вчених, ми прийшли до загального висновку, що у складній емоційній структурі будь-якого тексту виділяються фонетичні, лексичні, граматичні (словотвірні, морфологічні, синтаксичні) і стилістичні засоби реалізації мовної експресії. Усі вони є засобами емоційного впливу на читача.

Кожен митець по-своєму використовує лінгвостилістичні багатства рідної мови, бере з її скарбниці мовної експресії ті засоби, які потрібні для найточнішого вираження його думки, для створення необхідної емоційно-експресивної атмосфери спілкування. Митець – прозаїк чи поет – не лише творчо використовує системи експресії рідної мови, а й створює експресеми-неологізми, які у поєднанні із загальномовними експресемами, складають лінгвостилістичне макрополе конкретного літературного твору, таке, що відповідає авторському баченню твору, індивідуально-авторській психології художнього мислення.

У системі засобів мовної експресії циклу статей "Ментальність орди" чітко проглядається творча індивідуальність автора, його позиція, войовничість в утвердженні проблеми. Бо саме образ автора є тією єдиною силою, яка з'єднує всі стильові засоби в цілеспрямовану словесно-логічну систему [11].

Потужна експресія книги Євгена Гуцала "Ментальність орди" відчувається вже в самій назві, яка є поєднанням експресивно різноспрямованих слів: "ментальність", що означає "національний характер" і має позитивно-нейтральний емоційний заряд, і слова "орда", різко негативного емоційного забарвлення, вжитого письменником у переносному значенні: тут "орда" – це російський народ, народ-колонізатор. Таке емоційне прочитання слова "орда" призводить до експресивного переосмислення слова "ментальність", наповнення негативними емоційно-оцінними конотаціями назви книги "Ментальність орди".

Яскраві засоби мовного вираження зустрічаються і в назвах кожної з восьми статей циклу. Найхарактернішою рисою заголовків є побудова їх за зразком назв дум, народних пісень, що важливо для аналізованого твору ще й тому, що основним джерелом, яке використовує автор, є фольклорний матеріал. Заголовки статей є своєрідними подвійними назвами: "Буслаєвщина, або ж не вздовж, а впоперек каменя", "Безодня, або ж Іван Грозний: "Все воры". Багато із назв містять цитати, що є цілком закономірно для "Ментальності орди": "Гусячі багнети, або ж Г. Державін: "Поля и грады – стали гробы". Однією з характерних рис заголовків є оригінальні експресиви – метафори, більшість з яких є авторськими неологізмами: "ефект мухомора", "гусячі багнети", "знак Хіви", "знак Чечні".

Кожна з експресем циклу має свій міні-виразовий світ, неповторний і самобутній, але повна емоційно-експресивна сила його постає лише в контексті сукупності усіх виразово-зображальних засобів твору [13]. Тому зупинімось на вивченні контекстних зв'язків експресем з іншими виразово-зображальними засобами у збірці статей "Ментальність орди".

Так, у наступній складній синтаксичній конструкції зустрічаємо велику кількість експресивних мовних елементів,

які використовуються автором, щоб найточніше передати емоційно-експресивний настрій тексту як органічної складової емоційно-експресивної атмосфери всієї збірки, щоб найповніше реалізувати авторський задум. "Дикий розгул деспотії – і водночас весь народ на дибі рабства, на цій дибі конає все і, не забуваймо, конають "і мертві, і живі, і ненароджені земляки мої", себто конали в минулому і ми з вами, наша свобода й наша нинішня суверенна Україна теж конала в страшних муках..." [24, с. 168]. У наведеному уривкові тексту знаходимо такі експресеми-метафори: "розгул деспотії", "диба рабства", "конала свобода", семантична двоплановість яких полягає у взаємодії прямого лексичного значення слів і додаткового контекстуального змісту. Виразово-зображальний вплив метафор підсилюється епітетами: "дикий розгул", "страшні муки". Для загострення уваги на болючій для автора та всього українського народу проблемі Євген Гуцало використовує гіперболу: "і водночас весь народ на дибі рабства". У сполученні з метафорою гіпербола створює великий експресивний ефект, передає почуття фатальності, приреченості, трагічності ситуації. Цьому сприяє і використана письменником цитата з поезії Т.Г. Шевченка: "конають "і мертві, і живі, і ненароджені земляки мої". Граматичними експресемами виступають форми теперішнього та минулого часу дієслова "конати", за допомогою яких передається динаміка думки автора, трагічність долі українського народу. Своєрідним експресивним засобом виступає уточнення до літературної цитати – "себто конали в минулому і ми з вами, наша свобода й наша нинішня суверенна Україна теж конала в страшних муках", складовою частиною якого є метонімія "конала Україна". У цьому прослідковується тісний внутрішній зв'язок між назвою країни та людьми, що в ній проживають. Замість того, щоб сказати "українці конали" публіцист вживає "конала Україна". Експресію фатальності становища допомагають створити слова іншомовного походження "деспотія", "суверенна". Вплив усіх мовних одиниць підсилює та увиразнює трансісторичне, космічне, позачасове суміщення минулого України та її сьогодення.

Отже, в аналізованому контексті ми зафіксували 12 різних мовних одиниць, експресивність кожної з яких посправжньому виявляється лише у взаємозв'язку з іншими експресемами. Усі засоби мовної експресії доповнюють один одного і лише у системі мовних одиниць повністю реалізують свій експресивний потенціал. Ось як Євген Гуцало визначає тему книги "Ментальність орди": "Отже, обраний мною аспект розмови – саме російський національний характер, причім... лише один нюанс характеру, але, на мою думку, такий нюанс, який є далеко не вбогим Івашком чи безрідним Петрушкою поміж інших нюансів, і, можливо, саме він незмінно генеральний заводіяка монструального заквасу, згубний змій-спокусник, який водночас і кондове творяще начало" [24, с. 4].

Намагаючись визначити природу російського національного характеру, письменник зазначає, що він "далеко не вбогий Івашко чи безрідний Петрушка" – прислівник "далеко" у поєднанні з часткою "не" підсилює іронічне звучання слів-символів фольклорного походження "вбогий Івашко" та "безрідний Петрушка", яке в аналізованому контексті особливе ще й тим, що ці експресеми взяті саме з російських народнопоетичних джерел. Але найяскравішою виразністю зпоміж іншим мовних одиниць виділяється поширена метафора-неологізм "генеральний заводіяка монструального заквасу". У такому сполученні слів у складі тропу лінгвостилістичний заряд кожного з них досягає кульмінаційної міри прояву. Розмовне "заводіяка" із суфіксом – *як*, що надає слову зневажливого відтінку, поєднується з прикметником "генеральний", що означає "найважливіший, основний, той, хто очолює що-небудь у найвищих колах". Як правило, це слово ми зустрічаємо у сполученнях типу "генеральний штаб", "генеральний директор". Така зміна звичної сфери вживання сприяє створенню ефекту іронії. Та обраний письменником "нюанс характеру" не просто "генеральний заводіяка", а до того ж і "монструального заквасу", тобто потворного походження. Значення метафори уточнюється прикладкою-епітетом "змій-спокусник", поширеним художнім означенням "згубний". Експресія цитати досягає саркастичного апогею у метафорі "кондове творяще начало", яка утворена

поєднанням старослов'янізмів "творяще начало" та слова "кондове", тобто міцне, добірне. Експресивний відтінок має також поєднання слів іншомовного походження "нюанс", "аспект" із вищезгаданими експресемами. Як бачимо, лінгвостилістичне напруження цитати створюється не якоюсь однією мовною одиницею, а продуманим їх поєднанням, де експресеми доповнюють виразове значення одна одної, сприяють найточнішому відтворенню думки автора.

У статті "Безодня, або ж Іван Грозний: "Все воры", роздумуючи над афоризмом П. Чаадаєва про первинність любові до істини і вторинність любові до Батьківщини, Є. Гуцало зазначає: "Ох ця вже любов, коли, як мовиться "любов – зла, полюбиш і козла", а тут же не якийсь козел, а таки матушка Росія, яка й повинна пробуджувати любов – хай і сліпу, але любов зовсім не таку любов, як у П. Чаадаєва" [24, с. 32].

Часте вживання слова "любов" (п'ять разів) і зіткнення в аналізованому контексті полярно протилежних трактувань суті любові до Батьківщини сприяє створенню особливого стилістичного ефекту іронії. В аналізованій цитаті зустрічаємо тлумачення любові до Батьківщини – як сліпої покори, безвідмовного виконання наказів, любові до Батьківщини як любові до істини. Експресія слова "любов" зростає ще й тому, що в наведеному контексті використані вільні і фразеологічно зв'язане значення цього слова: "любов – зла, полюбиш і козла", а тут же не якийсь козел, а таки матушка Росія..." – трансформований фразеологізм, утворений додаванням іронічного авторського коментарю до відомого ідіоматичного вислову "любов – зла, полюбиш і козла". Русизм "матушка Росія", як одне з найулюбленіших звертань росіян до своєї Батьківщини, теж виступає яскравою лінгвостилістичною одиницею тексту.

Як ми помітили, стилістичний ефект аналізованого контексту створила система інтенсифікованих мовних одиниць, бо лише так митець може з'ясувати корені наболілої проблеми і водночас активізувати увагу, мислення читача, викликати у нього напруження почуттів.

В останній статті у цьому циклі "Раби рабів, або ж "Какую Россию мы потеряли?" читаємо: "коли ми навчимося не по-рабськи мислити про демократію та ринок, про

незалежність? Коли ми навчимося мислити як вільні люди, а чи дух наш розтерзаний так і не захоче зійти з диби, при звичаївшись до її висоти як до висоти піднебесної? Господи, сохрани й помилуй" [24, с. 168].

Вболівання, переживання письменника про дух українського народу, його психологію виражаються в лаконічно чітких, риторичних питаннях, де кожне слово, образ особливо вагомі. Епітет "розтерзаний дух", синонімічні обставини способу дії "мислити не по-рабськи, як вільні люди", метафора "диба рабства" із "висотою піднебесною", біблійний вираз "Господи, сохрани й помилуй", – експресивні доміанти вислову, своєрідні точки-опори руху думки автора.

На прикладі аналізованих уривків із книги Євгена Гуцала "Ментальність орди" ми переконалися, що мовну експресію того чи іншого вислову, синтаксичної конструкції створює не одна чи дві експресеми, а система взаємозв'язаних, різних за характером експресивного впливу та виразовими можливостями лінгво-стилістичних одиниць. Лише в стилістичній єдності кожна з мовних одиниць може реалізувати свій експресивний потенціал. Доповнюючи та поширюючи виразовий вплив одна одної, вони створюють яскраве, оригінальне експресивно-естетичне макрополе твору, сприяють найкращій реалізації авторського задуму. Неповторна у своїх виразових можливостях, кожна з експресем є незамінною ланкою у виразово-зображальному ланцюгові того чи іншого вислову і водночас в усьому експресивному полотні книги.

Експресивно-естетичне макрополе твору є надзвичайно барвистим, у ньому фіксується ідея книги і вся її виразово-зображальна сила. Ми зустрічаємо експресеми лексичні і фразеологічні, словотвірні та морфологічні. У ролі емоційно маркованих мовних одиниць виступають тропи та стилістичні фігури.

1. Азнаурова Э.С. Очерки по стилистике / Э.С. Азнаурова. – Ташкент : Фан, 1973. – 405 с.

2. Азнаурова Э.С. Стилистический аспект номинации словом как единицей речи / Э.С. Азнаурова // Языковая номинация. – М. : Наука, 1977. – С. 66-128.

3. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка / Ю.Д. Апресян. – М. : Наука, 1974 – С. 368.
4. Арнольд И.В. Импликация как прием построения текста и предмет филологического изучения / И.В. Арнольд // Вопросы языкознания. – 1982. – №4 – С. 82.
5. Арутюнова Н.Д. Коммуникативная функция и значение слова / Н.Д. Арутюнова // Филологические науки – 1973. – № 3. – С. 42-54.
6. Бахтин М.М. Проблемы текста / М.М. Бахтин // Вопросы литературы, 1976 – № 10. – С. 122-152.
7. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин. – М. : Искусство, 1979. – С. 424.
8. Бацій І.С. Краса і сила слова / І.С. Бацій. – К. : Радянська школа – 1983.
9. Белянин В.П. Психолінгвістическі аспекти художественного тексту / В.П. Белянин — М. : Изд-во Московского ун-та, 1988. – С. 123.
10. Богданов В.В. Деятельностный аспект семантики / В.В. Богданов // Прагматика и семантика синтаксических единиц. – Калинин, 1984. – С. 12-23.
11. Виноградов В.В. О теории художественной речи / В.В. Виноградов – М. : Наука. – 1971.
12. Виноградов В.В. О языке художественной литературы / В.В. Виноградов. – К. : Радянська школа – 1967.
13. Горелов И. Безмолвной мысли знак / И. Горелов, В. Енгальчев. – М. : Молодая гвардия. – 1991.
14. Григор'єв В.П. Поэтика слова / В.П. Григорьев. – М. : Наука. – 1979.
15. Комианский Н.М. Коммуникативная функция и структура языка / Н.М. Комианский. – М. : Наука. – 1984.
16. Ковалев В.П. Выразительные средства художественной речи / В.П. Ковалев. – К. : Радянська школа. – 1984.
17. Ковалев В.П. Язык выразительных средств русской художественной прозы / В.П. Ковалев. – К. : Вища школа. – 1981 – С. 24-68.
18. Ковтунова И.М. Поэтическая речь как форма коммуникации / И.М. Ковтунова // Вопросы языкознания. – 1980. – № 2. – С. 3-13.
19. Пономарів О.Д. Стилїстика сучасної української мови / О.Д. Пономарів. – К. : Либідь. – 1992.